

КЫРГЫЗ ЭЛ ОЮНДАРЫН ЖАНА СПОРТТУН УЛУТТУК ТҮРЛӨРҮН МЫНДАН АРЫ
ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ЖОЛДОРУ

ПУТИ ДАЛЬНЕЙШЕГО РАЗВИТИЯ КЫРГЫЗСКИХ НАРОДНЫХ ИГР И
НАЦИОНАЛЬНЫХ ВИДОВ СПОРТА.

WAYS OF FURTHER DEVELOPMENT OF THE KYRGYZ NATIONAL GAMES AND
NATIONAL SPORTS

Бакивалиева Калима -урук окутуучу
ЖАМУ ТИПФ

***Аннотация:** Азыркы мезгилде ат чабыш, жорго салыш, күрөш, кыз куумай, оодарыш, ордо, тогуз коргол, тыйын эңмей, улак тартыш оюндары кыргыздын улуттук спортунун түрлөрү катары аныкталып, мелдешүү эрежелери жана бирдиктүү классификациясы иштелип чыккан.*

***Аннотация:** В настоящее время такие игры как “кыз куумай” (погоня за девушкой), “ат чабыш” (скачки), “жорго салыш” (вид скачек), “күрөш” (борьба), “оодарыш” (вид борьба на лошадях), “ордо”, “тогуз коргол”, “тыйын эңмей” (доствание монеты), “улак тартыш” (козлодрание) стали национальными видами спорта кыргызов. Выработана единая классификация и правила соревнований.*

***Annotation:** At present, such games as “Kyz Kuumai” (pursuing a girl), “at chabysh” (horse racing), “zhorgo salysh” (horse racing), “kyrush” (fighting), “oodarysh” (fighting horse riding), “Ordo”, “Toguz Korgol”, “Tyi Ein Emey” (getting the coin), “Ulak Tartysh” (goat-raising) became the national sports of the Kyrgyz people. Developed a unified classification and competition rules*

***Урунттуу сөздөр:** практикалык, оромпой, классификациялык, коллективтерде, нормативдери, эффектив, методика, кризис.*

***Ключевые слова:** практический, классификационный, в коллективах, нормативы, эффективной, методика, кризис.*

***Key words:** practical, classification, in groups, standards, effective, method, crisis.*

Кайра куруу жылдарынын аралыгында кыргыз эл оюндарын жана улуттук спорттун түрлөрүн кеңири колдонуу зарылдыгы пайда болгон. Себеби алардын кызыктуулугу, оригиналдуулугу миндеген шаар жана айыл эмгекчилерин дене тарбияга тартууга мүмкүнчүлүк берет эмеспи.

Кыргыздын улуттук спортунун түрлөрү боюнча мелдештерди, машыгууларды күн сайын уюштуруу менен кыргызстандагы массалык спорттун жана ден соолуктун денгээлин көтөрүү мүмкүнчүлүгү түзүлөт. Улуттук спорттун түрлөрү боюнча жарыштар менен мелдештер Кыргызстандын областарында жана райондорунда кеңири таралып, СССР элдеринин спартакиадасында, бүткүл союздук ат спортту боюнча мелдештерде жана республиканын элдик майрамдарында көрсөтүлүп турган.

Азыркы убакта белгилүү кыргыздын улуттук спортунун түрлөрү боюнча мелдештерге кыргыздар гана эмес, орус, украин, дунган, өзбектер жана башка улуттардын өкүлдөрү катышууда.

Улуттук спорттун түрлөрүнүн жана элдик оюндардын баалуулугу төмөнкү учурларга байланыштуу: жыл сайын сезонго байланыштуу улуттук спорт түрлөрү боюнча мелдештер өткөрүлүүдө. Борбордук стадиондо, ат майдандарында жана атайын бөлүнгөн аянттарда райондун, шаардын, областын, Кыргызстандын биринчилиги үчүн мелдештер жана улуттук спорт боюнча спартакиадалар өткөрүлүүдө [1].

Кыргызстанда эл оюндары жана улуттук спорттун түрлөрү менен 849 дене тарбия жамааттарында 25 миңден ашык киши машыгууда. Советтик кыргызстандын бардык жылдарында 200дөн ашык улуттук күрөш боюнча жана дагы башка кыргыздын улуттук спорт түрлөрү боюнча спорт чеберлери даярдалган

Улуттук күрөш Кыргыз Республикасынын эң белгилүү спорттун түрү. Кыргыз күрөшү боюнча мелдештер башка Орто Азия мамлекеттериндей эле эки варианттагы эрежелер менен өткөрүлүүдө: Фергана күрөшүнүн эрежеси жана Чүй эрежеси, бул күрөшүн ыкмаларында бутту активдүү колдонуу каралган. Республиканын бир топ чемпиондору жана эркин күрөш боюнча СССР спорт чеберлери Бараканов, Буйлашов, Чекиров, Сулайманов ж.б улуттук күрөш менен машыгууну баштап, кийинчерээк эркин күрөш боюнча белгилүү спорт чеберлери болуп калышты. Улуттук спорттун бул түрлөрү Талас зонасында, Ысык-Көлдө, Баткенде, Ош жана Жалал-Абад шаарларында, Сузак районунда жетиштүү деңгээлде өнүгүүдө.

Азыркы убакта эл оюндарынын кээ бир түрлөрүн жана улуттук оюндарды даярдоо көнүгүүлөр түрүндө варианттарды алдын-ала иштеп чыгып, мектеп практикасынын иштерине киргизүүгө аракеттер жасалууда. Кээ бир дене тарбия кызматкерлери эски салттарды жаңыртуунун жана артка кайрылуунун мааниси жок деп айтып жатышат. Мындай көз караштар эң ката болот. Михаил Шолохов бул талкууларга эң туура жооп берген. “Мен түшүнбөйм,-деп жазат ал,-эмне үчүн спорт ишмерлери элдик салттарды жана тажрыйбаларды эске алышпайт, бардыгы эле бир нерселерди ойлоп чыгарып, бир нерселерин үйрөнүп, ал эми өзүнүн ата мекендик, кылымдар бою текшерилип, пайдалуу болуп келгендерин тааныгысы келишпейт”.

Улуттук спорт оюндарынын түрлөрүн жана элдик оюндарын колдонуудагы эң маанилүү аспектеринин бирин белгилеп кетүү керек. Республиканын көптөгөн региондорундагы жалпы билим берүү мектептеринин дене тарбия боюнча спорттук базасы программанын талаптарына, спорттун ар кандай түрлөрү боюнча сабактарды уюштурууга жооп бербейт. Дене тарбиянын улуттук түрлөрү спорттук курулмаларын курууга сарпталуучу олуттуу акча каражаттарын талап кылбастан, мектептерге дене тарбия кыймылына окуучуларды тартуу мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатууга көмөктөшүү керек. Мектеп тажрыйбасында дене тарбиянын улуттук каражаттарын колдонуу, окуучулардын сабактардагы кыймыл активдүүлүгүн жогорулатат [1].

Дене тарбиянын улуттук каражаттарын бул шарттарда колдонуу салт боюнча уланып келе жатат жана кыйынчылыктарды туудурбайт.Ошону менен бирге республикадагы элдик оюндарды жана улуттук спорттун түрлөрүн өнүктүрүүдө бир кыйла тоскоолдуктар, олуттуу проблемалар бар. Ошого карабастан улуттук спорттун түрлөрү жана эл оюндары боюнча мелдештердин эрежелери жана класификациялык нормативдери басылып чыккандыгын белгилеп кетүү керек.

Жалпы билим берүү мектептеринде жана ЖОЖдордо балдар жана уландар спорт мектептеринде спорттун улуттук түрлөрү жана элдик оюндары боюнча сексияларды түзүү аракеттери азырынча начар уюштуруулуда. Мелдештерди өткөрүү жана окуу-машыгуу иштерин уюмдаштыруу боюнча окуу-методикалык колдонмолор жетишсиз.

Массалык түрдө дене тарбияны өнүктүрүүдө, жаштарды аскердик кызматка даярдоодо, спорттогу жогорку жетишкендерге жана жаштарды эмгекке даярдоодо спорттун улуттук түрлөрү азырынча толугу менен колдонулбаган резерв болуп эсептелет.

Улуттук спорттун түрлөрүн жана эл оюндарын өнүктүрүүдө жана жайылтууда төмөнкү себептер тоскоол болууда:

-атайын даярдалган кадрлардын жоктугу;

-улуттук спорттун түрлөрү жана эл оюндары боюнча методикалык колдонмолордун аздыгы;

-улуттук спорттун түрлөрү жана эл оюндары үчүн атайын даярдалган, ыңгайлаштырылган кийим –кече, шаймандардын жана аянттардын жоктугу;

-элдик оюндардын түрлөрүнүн жана мелдештеринин баалуулугун, педагогикалык маанисин түшүнө билбегендик;

-практикалык тажрыйбаларга жана адистерге таянган классификациялык ченемдер боюнча иштелип чыккан усулдук колдономолордун жоктугу.

Ушундай тоскоолдуктарга карабастан республикабызда улуттук спортту өнүктүрүүдө кыйла өзгөрүүлөр болуп, кайра куруунун таасири менен өлкөнүн көпчүлүк аймактарында элдик фольклорго, оюндарга жана башка маданий баалуулуктарга айрыкча көңүл бурулуп, эл оюндарын жана улуттук спорттун түрлөрүн өнүктүрүү жандана баштады.

Айрыкча азыркы мезгилдеги элдик оюндар, оюн-зооктор элдин өзүнчө эл болуп калыптана башташы менен катар эле пайда болуп, негизинен аларда элдин ой-тилеги, максаты, үмүтү, кубанычы, өкүнүчү, эрдиги, эркиндик-теңдикке умтулуусу, адилеттик, акыйкаттык үчүн күрөшүүсү чагылдырылган. Ал оюндардан элдик педагогиканын мыкты үлгүлөрү, элдик терең философиялык көз караштар, улуттук өзгөчөлүк көрүнүп турат. Улуттук оюндар маданиятыбыздын ажырагыс бир бөлүгү болуу менен элдин материалдык жана рухий чыгармачылыктарынын бардык тармактарын камтыйт.

“Күрөшсө да бирин бири жыгуу үчүн,

Кучакташып алган бойдон күрөшкөн”,-деп акын Кожогелди Култегин ырдагандай, кыргыз эл оюндары жаштарды, жерди, Мекенди сүйүүгө, адептүүлүккө, эмгекчилдикке, эр жүрөктүүлүккө, баатырдыкка, чечкиндүүлүккө, баамчылдыкка ж.б тарбиялоо менен аларды практикалык ишмердүүлүккө көнүктүрөт, ден- соолуктарын чындайт, өз алдынча аракет жасоого үйрөтөт, о.э моралдык жана эстетикалык рахат тартуулайт. Кыздардын курчак оюну узчулукту үйрөнүүгө өбөлгө болот. Ал эми “Оромпой”, бугтун башы менен жарышуу сыяктуу оюндар бугтун тарамыштын түйүлүүдөн сактайт. Байыркы кыргыздарда балдарды 11 жашынан баштап дөңгөчкө мингизип тарбиялоо салтты болгон. Бала ойноп отуруп эле жамбаш, бел, сан булчундарын чындаган, өстүргөн. Атка секирип минип, атты башы жана белинин күчү менен эле башкарууга жетишкен. Бул бир жагынан оюн болуп ден соолукту чыңдоо болсо, экинчи жагынан баланы аскердик даярдыкка көндүргөн.

Жаштары ойноп күлүүгө,

Жарашыктуу наркы бар.

Калк чогулса тамаша,

Илгертен түрдүү салты бар.

Кыргыз элинин бир миң жыл чамасындагы ойнолуп келе жаткан улуттук оюндары: “Балбан күрөш”, “Эр сайыш”, “Жамбы атыш”, “Ат чабыш”. Бул оюндар Манас баатырдын убагында Көкөтөй хандын ашында ойнолуп өткөндүгү бардык элге белгилүү. Себеби, манасчылар илгертен бери айтып келе жатышат. Манастын уулу Семетей убагында улак тартуу дагы болгон экен.

Кыргыз элинин үч жүз жыл чамасынан бери келе жаткан улуттук оюндарына: “Балбан күрөш”, “Эр оодарыш”, “Көз таңмай”, “Аркан тартышуу”, “Опко чабышуу”, “Таз сүзүшгүрүү”, “Тыйын эңмей”, “Жылаңач чабышуу”, “Жоо чабыш”, “Эр сайыш”, “Жамбы атуу”, “Улак тартуу”, “Айгыр чабуу”, “Аялдардын сайышы”, “Аял оодарыш”, “Кыз куумай”, “Ордо артышуу”, “Тогуз коргоол”, “Упай атышуу” ж.б., кыз берүүдөгү майда оюндарга: “Төшөк талашуу”, “Кыз оюну”, “Чакмак алышуу”, “Оромпой тебүү”, “Дүмпүлдөк”, “Шабият оюну”, “Элден-элден эл чабар”, “Токту сурамай”, “Селкинчек”, “Ак чөлмөк”, “Жоо оодарыш”, “Сартча алышуу”, “Чикит чапмай”, “Колго түшмөй”, “Жашынмак”, “Мангал уруу”, “Жоолук ташгамай”, “Эшек секиртмей”, “Каным дат!”, “Жедирмек-сасымай”, “Кан таламай- окчомок”, “Уюм тууду”, “Төө чечмей” кирет.

Кыргыздын улуттук оюндары жылдын түрдүү мезгилдеринде өткөрүлгөн. Чоң аш, тойлор боло турган болсо, абал мурда ошол аш, той берүүчү киши өз жамаатындагы аттуу-баштуу кишилер жана аксакалдар менен кеңеш курган. Ошол бир болуш же жер бир район элинин ар бир топ башындагы адамдары менен кеңешип, үй көтөрүп, мал союп камынып, көпчүлүк элди чакырган.

Жалпы кыргыз эл оюндарын: *салт оюндары* (тушоо кесүү, сал билек, ж.б), *акыл оюндары* (акыйнек, кыз оюну, шакек жашырмай, ыр кесе), *ат оюндары* (ат чабыш, жорго салыш, кыз жарыш, келин жарыш, оодарыш, кыз куумай, тыйын эңмей, улак тартыш ж.б), *кыймыл оюндары*, *спорт оюндары* (күрөш, ордо, тогуз коргоол ж.б) деп бөлүүгө болот.

Ал эми элдик оюндарды шарттуу түрдө төмөндөгүдөй класска болот:

- басып жүрүп ойнолуучу оюндар (из туурамай, өрдөк баш ж.б);
- Жүгүрүп журуп ойнолуучу оюндар (ала күчүк, жашынмак, жолук ташгамай ж.б);
- секирип ойнолуучу оюндар (коён секириш, оромпой ж.б);
- аспаптарды атып, ташпап, уруп, ыргытып жана чертип ойнолуучу оюндар (аңкилдек, ачакей, жумакей, жээдирмек, ордо, орто топ, упай ж.б);
- карда жана музда жылгаяктап журуп ойнолуучу оюндар (чана тепмей, омпочомпо ж.б);
- уруп жана тээп ойнолуучу оюндар (качмай топ, ашкабак чапмай ж.б);
- оордуктарды которуп жана бир жерди экинчи жерге алып барып ойнолуучу оюндар (таш жылдырмай ж.б);
- жекеме жеке чыгып ойнолуучу оюндар (оодарыш, улак тартыш, күрөш);
- сүзүп жана суу ичинде ойнолуучу оюндар (колго түшмөй ж.б);
- ат үстүндө баратып ойнолуучу оюндар (улак тартыш ж.б);
- жалпы көнүгүүчү жана башка оюндар (күзгү же таракты, шакек жашырмай ж.б);
- эриккенди жазуучу оюндар (аркан тартыш, бекбекей ж.б);
- аң улоону туураган оюндар (таман тузак, тайган салмай ж.б);
- эмгектенүү жана ырым-жырым оюндары (аркан оромой, сөөк сындырмай ж.б);

- өнөргө байланышкан оюндар (балта чабар ж.б);
- денени чыңдоочу оюндар [2].

Азыркы мезгилде ат чабыш, жорго салыш, күрөш, кыз куумай, оодарыш, ордо, тогуз коргоол, тыйын эңмей, улак тартыш, упай оюндары кыргыздын улуттук спортунун түрлөрү катары аныкталып, мелдешүү эрежелери жана бирдиктүү классификациясы иштелип чыккан. Бул оюндар көңүл ачууда, эс алууда жана денени чыңдоодо зор мааниге ээ.

Колдонулган адабияттар:

1. Дене тарбия жана спорттун тарыхы /Саралаев.М.К, Мотукеев .Б. ДЖ.// Бишкек 1995. 294 б
2. Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар / Кадыров.Ы. //Б.:2011. 207 б.